

Lehota János

Színházzá változtatott valóság

Bánk látszatvilága

1. József Attila esztétikája – „az igazat mondd, ne csak a valódit” – nemcsak hitvallás, hanem Petőfit idéző parancsolat is; nem lehet költő az, aki a valóságot és az igazságot nem választja úgy külön, hogy ne az igazság váljék láthatóvá. József Attila két példával is érzékelteti, hogy ő mit is ért a valóság és az igazság különbségén. Mindkét példájában a láthatatlan kór halálos végű következményeivel teszi azt szemléletessé, először a tüdőbaj, másodszer a rák fejezi ki a láthatatlan és a látható világ közötti különbséget. A költő poétikájában azonban nem azt értjük, hogy az igazság mélyebben és rejtve van, és hogy a művészet hivatott arra, hogy azt a mélyből, mint egy igazgyöngyöt előhozza. Ez az esztétika addig lehetett érvényes, amíg az erkölcsi világrend fennállt, vagy ha már el is fedték, netán el is temették, még láthatóvá lehetett tenni, még fel lehetett támasztani. Shakespeare tragédiái fejezték ki legteljesebben az erkölcsi világrend kifordítását, és azt is, hogy a világrendet vissza lehet állítani. Ez még a Hamletben is bekövetkezhetett, pedig ott Claudius tökéletes gyilkossággal ölte meg az erkölcsöt. A polgári világrend már nem magán az erkölcsön nyugszik, de erkölcs nélkül a „végsemmisség” felé halad. Balzac realizmusától kezdve már a kifordult világot jeleníti meg a művészet, hogy különválassza az Ember művét az Istenétől, a látszatót a valóságtól, a színházat a természettől.

József Attila esztétikáját is beleilleszthetjük a „jó orvos” szerepkörébe, de mégis merőben más tartalma van. Madame Chauchat és Kosztolányi példájával azt mondja, hogy az emberiség rálépett a halálos betegség útjára; a betegsége dominál, és láthatóan a vég felé közeledik. Már visszafordítani nem lehet a kórt, de még lehetne kezelni, gyógyítani, hogy néhány „merész éve” lehessen, hogy „bölcsebb és szebb halála” legyen. Ehhez azonban tisztán kell látni és láttatni a valóságot. Az embert szembesíteni kell a valósággal, ahogy Madame Chauchat is látta a beteg tüdejét, és Kosztolányi is szembenézett a halállal: „ez itt az igazság, ez itt a hamisság. József Attila annak az embernek szól, akit teljesen becsapnak, aki a halálos kórban van, de gyógyíthatónak hitetik, aki boldogtalan, de az üdvözült boldogság állapotába hipnotizálják. Claudius tette valósággá vált, Hamlet meghalt; „Igazság és hazugság egyre megy”. Az igazi művészet már csak egyet tehet: lebontja a színházat, felhagy az irodalommal. Az méltó az emberhez, ha tudja az igazságot. Így maradhat ember az ember: „ha már elpusztul a világ, legyen a sírjára virág”.

József Attila nagyon jól tanítja, hogy a halálos kórban leegyszerűsödnek a dolgok, már nem szabad „lódítani”. A művészetnek vissza kell térnie Isten ígéjéhez, ahol minden visszanyeri helyét, minden az lesz, ami valójában: a csillag az égen ragyog, nem az éji folyóban. Az emberi világ olyan színházzá vált, annyira kifordította a világot, hogy a halál felé vezető utat az élet felé vezető útnak nevezte el, és ennek megfelelően is cselekszik. József Attila szembeszegül a költészettel, amelyik ezt támogatja. „Nincs alku”, mondja, ilyen nagy hazugságot már nem lehet a művészet „esztétikai kategóriái közé” helyezni.

József Attila a valósággá vált színház korában szólalt meg, amikor az isteni erkölcs láthatóan meghalt, az élet a teljes megsemmisülés felé haladt. Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, hogy drámai irodalmunk két legnagyobb alkotása, a Bánk bán és Az ember tragédiája már ennek az útnak az elején szembesítik az embert a „végsemmisség” lehetőségével. Katona a nemzetet, Madách már az embert óvja ennek bekövetkezésétől, mert a polgári világrendbe való átlépés nemcsak a nemzet és az ember felemelkedésének lehetőségét nyújtja, hanem azok teljes megsemmisülését is magában hordja. Mindkét dráma a teljes pusztulást mutatja meg; ha Bánk cselekedetét követjük, akkor a nemzet, ha Lucifer vagy a magunk eszméinek útján haladunk, akkor az ember fog kipusztulni. Katona is, Madách is értelmezi ezt a halált. Katona szerint a magyar nem úgy fog kipusztulni, mint a bojóthi faj, hogy kiirtják őket, Madách sem azt mondja, hogy az emberi faj azért tűnik el a Földön, mert az élet lehetősége megszűnik. Természetesen ez is bekövetkezik

valamikor a végpontban. De nem mindegy, hogy a magyarban a magyart maga hagyja el, és így válik nemzetté, és az sem mindegy, hogy az ember az ember voltát veszti el, és nem emberként néz szembe a sorsával.

2. Fejezetünkben az kívánjuk megmutatni, hogy Bánk cselekvése előremutat a XX. század politikai rendszereinek valóságot manipuláló és a tudatot átalakító magatartása felé: tudatosan terveli ki a gyilkosságot, hogy a becsületét és az erkölcsi világrendet általa tegye tisztának láthatóvá. Ő ezt a gyilkosságot össze tudja kapcsolni az abból felépülő világrenddel, és erkölcsileg is indokoltnak ítéli meg, holott az erkölcsért, a becsületért való cselekedet csak személyes indítékának minősíthető. Az ifjú Hamlet még az erkölcsi világrendet állítja vissza, ezért cselekedetét nem tekinthetjük gyilkosságnak. Bánk viszont olyan világrendet akar visszaállítani, amelyiknek meg kell szünnie, ezért tettét csak gyilkosságnak minősíthetjük; az erkölcsért magát az erkölcsöt öli meg: nem valóságot, hanem látszatot teremt. A Bánk bán tehát a polgári világrend felé mutat, és azt a tragikus folyamatot vetíti elénk, amikor a látszatot nem a belátás vagy a látszat leleplezése változtatja valósággá, hanem egy másik látszatcselekvéssel akarja a látszatot valóságnak elfogadtatni. Bánk tragédiájával Katona azt fejezi ki, hogy a látszatvilág újabb látszatcselekvés elindítója is lehet, és ez a folyamat „végsemmiséghez”, a teljes megsemmisüléshez vezet.

A dráma látszatvilágát kívánjuk bemutatni, amelyet Bánk már nem tud leleplezni, ezért ő is látszatcselekvésre kényszerül. A becsületét – és magát az erkölcsöt – már csak úgy védheti meg, ha olyan látszatot teremt, hogy a becsületét nem veszítette el. A dráma ezért rendkívül összetett. Katona két szintet jelenít meg: a valóságosat és a virtuálisat. A valóságos szinten felsorakoztatja az idegen által kismémmizett nemzetet, akik a nemzet érdekében uralkodó főhatalmat keresnek, megmutatja azt a tiszta erkölcsöt, amit nem lehet erkölcstelené tenni, Bánkban meglátatja azt a magatartást, amely nem válhat a nemzet főhatalmává, Endrében pedig azt, aki az új világrend megtestesítője. Fejezetünkben a drámaiságnak azt a tartalmát kívánjuk megmutatni, amikor megszületik a virtuális valóság, és a virtuális valóságban Bánk hogyan akarja az Istent követő ember valóságot teremtő alkotása helyébe a maga, valóságtartalmat nélkülöző valóságát állítani.

Katona drámája a polgári nemzetté válás drámája, amely arra a paradoxonra épül, hogy ez a világrend már nem a feudalizmust fenntartó tiszta erkölcsön és becsületen alapul, de erkölcs és becsület nélkül sem működhet. Olyan tragédiát írt, amelyben a drámai hős tudatlanul az abszolút erkölcsöt védi, így azt már csak tudatosan abszolút erkölcstelenül teheti meg.

Bánk végletekig védi a becsületét, ami a „mindensége” alapja, holott a világrend már nem ezen alapul, ugyanakkor az sem igaz, hogy elvesztette azt. Igazi célja alapján tragikusan vétkes, az eszköze által azonban bűnös, mert tudatosan, kitervelten akarta megtenni, és végül meg is tette. Azt a becsületét akarja megteremtteni, ami valójában létezik ugyan, de melyet a valóságban nem-létezőnek mondanak, és maga sem bizonyos annak létezésében. Azt a gondolatot „izmosítja” meg, hogy látszatot teremt a valóságtól teljesen függetlenül: Melinda akár bűnös, akár áldozat, az ő becsületéért csak áldozatnak szabad látni. Ezt pedig úgy érheti el, ha Ottót vagy a királynét megöli. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Bánk tudatában sem bizonyos Melinda becsületessége, hiszen arról csak a haldokló Melindától tudott bizonyosságot kapni. De gyilkossággal bizonyosságot tud teremteni erről, és ez bár hiába létezik a valóságban, azt mégis csak a virtuális valóságban teheti valóságossá. Az erkölcsért az erkölcsöt, a becsületért a becsületet is feláldozza: a „mindenséget”, a maga mindenségét a látszatra is képes lenne felépíteni.

3. A dráma látszatvilágát Gertrudis teremti meg. Bár az igazi kiindulópont az, hogy Endre csak látszattól volt király, valójában Gertrudis uralkodott. Mindent megtett, hogy kihasználja férje gyengeségét, éreztesse szerelmét, hogy általa a maga érdeke szerint irányíthassa a királyt. Petúr átlátott ezen, ezért folyamodott Bánkhoz „orvoslásért”, hiszen Bánk nem Endre, akit Gertrudis mozgat. Endre és Gertrudis kapcsolatában azt a látszatteremtést mutatja meg Katona, amikor a hatalom, ha nem tölti be a szerepét, fedezetet nyújt annak, aki uralkodni akar és tud is, vagy akinek érdeke fűződik a hatalom gyakorlásához. Amikor Endre a királyi hatalmát Bánkra ruházta, Gertrudis a királyi fedezetet elveszítettnek hihette, ha Bánk nem lesz tökéletes Endre. Cselekedni kezdett: Melindát az udvarba hozatta azzal az ürüggyel, hogy most már „nem illik” vidéki birtokon élnie. Az volt a célja, hogy Bánk valóságos uralkodói hatalmát erkölcsileg

megsemmisítse. Endre itt létekor a király erkölce jelentette az ő igazi fedezékét, az Endre távollétében uralkodó Bánkot viszont becsülete elvesztése által fogja tudni uralni. Terve már Endre távozása előtt készen volt, tudta – mindenki tudta – Bánk „gyengeségét”, felesége szép és fiatal, azért nem hozza a királyi udvarba, mert fél attól, hogy az udvar erkölce megfertőzheti. Tervét arra alapozta, hogy Melinda az udvarban természetesen botlani fog. Amikor pedig a királynál kivívja, hogy Ottó herceg az udvarban maradhat, bizonyos is ebben: egy uralkodó hercegnek a nádor felesége odaadja magát. Felsőbbrendűségi tudatából következik – ő Endre fölé tudta magát emelni –, hogy Melinda lesz a kezdeményező és a bűnre hajló, Ottónak csak azt kell tennie, amit örömmel tehet meg. Ezt követően már az erkölcstelen asszonyt kiűzheti „országából”, Bánkot pedig erkölcsileg lehetetlenné tette. Bánk uralkodóvá tételével azt láthatjuk meg, hogyan születik az igazi hatalom bábfürdője, aki nem tudja, hogy mit, miért csinálnak vele, mi történik a háta mögött, és hogy valójában ellene munkálkodnak.

A dráma rendkívül bonyolult szerkezetét az adja, hogy Gertrudis terve nem valósul meg, a látszat szintjén azonban mégis bekövetkezik, amit szeretett volna. Ennek válik áldozatává a királyné. Ezt a látszatot ugyanis már nem ő teremtette meg, de már csak a látszat maradt neki, hogy a maga becsületét, ezzel együtt hatalmát védje. Hogyan hozta létre Katona a látszat-valóságot? A látszatot azzal alapozta meg, hogy Melinda bűnössé tételét és bűnössé válását teljesen homályban hagyta. Lényegében még mi magunk is találgatjuk, hogy mi is történt Ottó és Melinda között, annál is inkább, mert Biberach közlése által – „De nem hiszem biz' én, a gyáva herceg, hogy boldogult.” – Katona kétségessé tette előttünk Ottó sikerét is, és ezzel elérte azt, hogy senkise tudjon bizonyosat. Így vált lehetővé, hogy Melinda erkölcsös vagy erkölcstelen voltát mindenki a maga érdeke szerint állíthassa be. Ettől kezdve messzemenően nem a megtörtént valóság lesz a fontos, hanem az, hogy kinek-kinek mi felel meg legjobban. A királynénak természetesen legjobban az, amit eredendően is szeretett volna: Melinda erkölcstelen asszony. Ottónak is ez a látszat a létezője, hiszen ráébredt arra, hogy királyi nénje korántsem testvéri szeretetből támogatja az asszonnyal való együttlétét. Biberachnak is ez a zavaros helyzet jelenti a létezését, ide is, oda is állhat. Melinda jól tudja, hogy nem bűnös, a királynéhez bátran megy el, ám Mikhál iránti testvéri szeretetből, térdepelve, maga kéri a királynét, hogy inkább vállalja a bűnösség látszatát, mintsem testvére a meggyalázását lássa. Katona következetes dramaturgiával eléri azt, hogy Bánk sem tud hinni felesége ártatlanságában. Izidóra pedig a bán iránti bosszújából Melinda hajlandóságát mondja ki.

Gertrudis eredeti terve tehát nem valósult meg. A királyné felismeri Melinda állhatatosságát és főképpen Ottó férfiúi tehetetlenségét, és lemond a tervéről. Nézzük meg, a látszat és valóság sokszínű változataiból mit láthattunk meg eddig. Melindának úgy állított csapdát, hogy az asszony örömeinek forrását teremtette meg, hiszen a királyné biztos volt Melinda bűnössé válásában, annak következményeit viszont már ellene kívánta fordítani. Így járhat mindenki, aki nem olyan állhatatos, mint Melinda, ha gyengeségből vagy tudatlanságból elfogad juttatásokat: ellene fordíthatják azt, kiszolgáltatottá teheti magát. A teljesen tiszta és naiv ember azonban másként is áldozatul eshet, ráfogható lesz az, amit nem követett el, sőt az ő bűnének tulajdoníthatják azt, amit ellene követtek el. Szeretteiért – Mikhálért – pedig nemcsak elvállalja a látszat valóságosságát, hanem maga fogja kérni ezt az igazi bűnösöktől. A látszatnak hívó embernek – Bánknak – hiteltelenné válik, nem fogja tudni őszinteségét, tisztaságát igazolni, elfogadtatni.

Gertrudis és Ottó kapcsolatában is létrejön a látszatvilág. Gertrudis eszköznek használja Ottót, aki viszont azt hiszi, hogy testvéri szeretetből támogatják Melinda meghódításában. Komoly félreértést eredményez ez közöttük. Ettől kezdve fordul meg a látszatteremtés, amit már Ottó kezdeményez, mert csak így tudja teljesíteni azt, amit Gertrudis várt tőle eredendően, de amiről a királyné már lemondott. Gertrudis Ottót jelöli is meg gyilkosának, de nemcsak azért, mert az ő látszatteremtésének lett az áldozata, hanem azért is, mert nem tudott megfelelni a meráni fajnak, akinek uralkodó voltára alapozta a Bánk feletti uralmát. De csak itélkezni tud, másban jelöli meg a kudarcának okát, a maga önteltségének és hatalomvágyának vétkes tartalmára haldoklásában sem ébred rá. Így marad alul Bánkkal szemben, aki a végsemmisége felismerésével tragikus magasságba emelkedik. Gertrudis és Ottó kapcsolatából kitetszik, hogy a látszatot teremtő ember is áldozatul eshet a maga látszatteremtésének: beleláthatnak tervébe, és csak látszattól fogják azt megvalósítani.

Katona bonyolult drámai szerkezettel megteremtette a látszat-valóság rendszerét. A látszat szintjén Gertrudis elérte, amit akart, de ez most nagyon lényeges ponton eltért az ő eredendő tervétől: a maga erkölcstelensége vált láthatóvá, holott neki éppen e látszat-valóság létrejöttében nem volt aktív szerepe. Gertrudis átlátja a helyzetet, hiszen minden információt ismer, és vállalja ezt a látszatot Bánkkal szemben. Ezt látja biztonságosabb alapnak, pedig Bánk esetében ez a látszat hozzájárult becsülete elvesztéséhez. Ettől kezdve a valóság láthatatlan marad, az lesz az igazság, amit annak mondanak. Kettejük harca azért folyik, hogy a maguk valóságát fogadtassák el igazságnak; Gertrudis hatalmi törekvése arra irányul, hogy a maga érdeke szerint formálja át a valóságot, és Bánk törekvése is arra irányul, hogy a maga látszatát tegye valósággá.

4. „Menj, menj hová a történet viszen” – mondja Bánk a távozó Melinda után. Ettől kezdve Bánk számára nem az igazság, nem is a felesége a fontos, hanem az, hogy mit mond az udvar „nyelve”. Nem az igazság kiderítése felé indul el, hanem a „hírt”, az udvar nyelve által keletkezett mesterséges „valóságot” akarja úgy változtatni, hogy becsületét csak egyféleképpen ítélhessék meg, ahogyan ő akarja: a látszatot látszattal fogja valósággá változtatni. Ennek kényszere hajtja a gyilkossáig. Csak akkor kezd józannodni, amikor a tör kiesik kezéből, és mintegy kiszól a nemzet közönségének: „Ne tapsolj, hazám”. Színházat játszott, de véres-valóságos színházat. Ez a színház már nem játék, amelyik fényt hoz a sötétség helyébe. Ez már az élet véres játéka, amelynek végén a szereplők többé nem kelnek föl, mint a színház színészei, ha meghalnak: „Végsemmisség”.

A valóság átformálása tehát hatalmi kérdés lett. Katona azt mondja, hogy a világ olyan színházzá is válhat, amelyik egyre távolabb visz bennünket a valóságtól. Ebben a színházban az a valóság válik igazsággá, amit a hatalom annak akar és annak tud tulajdonítani. Ezért a hatalomért folyik a harc: ki tudja a maga igazságát a másikkal szemben érvényre juttatni, bármi legyen is már a valóság. Katona a polgári nemzetté válás drámájában azt mutatja meg, hogy a hatalom nemcsak eltorzíthatja a valóságot, hanem annak további torzítására is készíthet. Bánk tragédiájával azt fejezi ki, hogy nemcsak az önző hatalomvágy változtathatja át a valóságot a maga érdeke szerint, hanem a legtisztább erkölcs, a legteljesebb becsület is annak uszályába kerülhet, és az is csak a maga látszatát fogja érvényesíttetni. Ez az út pedig a pusztulás felé viszi a nemzetet. Ez az út vezet az ember pusztulásához.

Koroknai Zsolt